

Буро Вујовић

**О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА ПРОУЧАВАЊА ИСТОРИЈЕ НОП-а
У ЦРНОЈ ГОРИ ОД СРЕДИНЕ 1942. ГОДИНЕ ДО
КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ**

Приближавамо се времену када ће историјска наука моћи да даде прву синтетизовану историју народноослободилачког покрета у Црној Гори. Многи писци — историчари и други — написали су и објавили велики број претежно аналитичких и ужих радова на тему НОП-а у Црној Гори. Међутим, биће потребно обрадити још неколико посебних тема да би се могло приступити писању прве синтезе о НОБ-и у Црној Гори 1941—1945. Те теме би биле прије свега сљедеће: Народна власт у Црној Гори 1941—1945, Народноослободилачки покрет у окупираним градовима Црне Горе 1941—1945, Развој НОП-а у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије, Народноослободилачки партизански одред „Бијели Павле“, Зетски НОП одред, Италијански и њемачки окупациони системи у Црној Гори 1941—1945. На прве четири теме већ раде или треба да раде одређени аутори, док за рад на обради задњих двију тема аутори још нијесу нађени. Пошто сам аутор теме Развој НОП-а у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије, желим да кажем нешто о проблемима на које се наилази при обради ове теме.

Мислим да се може без претјеривања рећи да је ово са гледишта документације једна од најтежих, ако не и најтежа тема из историје НОБ-е у Црној Гори. Није проблем толико у постављању општих оквира и утврђивању основне линије и фаза развитака, колико и утврђивању ситнијих података који обликују хронику времена и чине мозаик цјелине. Основна тешкоћа у овом погледу састоји се у врло сиромашном документарном фонду партизанске провенијенције, а нарочито за другу половину 1942. и почетак 1943. године. За читав период од одступања партизанских јединица за Босну па до краја зиме 1942/43. године сачувано су свега три извјештаја Покрајинског комитета (од 31. јула и 15. новембра 1942. и 23. фебруара 1943. године) и неколико докумената нижих партијских руководстава. За каснији период има нешто више докумената, који потичу претежно од партијских руководстава, али и неких штабова партизанских јединица које

су се у прољеће 1943. године налазиле на једном дијелу територије Црне Горе. У августу 1943. године на планини Лукавици одржано је проширено савјетовање Покрајинског комитета. Сачуван је записник са тог савјетовања, као и резолуција. Овај докуменат садржи доста детаљан осврт на читав период од средине 1942. године и оцјену догађаја, посебно активности партијске организације у том периоду. Међутим, он је касније одбачен од стране Централног комитета, с објашњењем да је нереално, тј. превише црно са становишта рада Партије и партизанских група оцијенио ситуацију у Црној Гори. Ни извјештаји Покрајинског комитета, нарочито прва два (од 31. јула и 15. новембра 1942), не дају комплетне податке о догађајима, јер Покрајински комитет, с обзиром на општу ситуацију, није био у могућности да се потпуније обавијести.

То би углавном били партизански извори првога реда о наведеном раздобљу народноослободилачког покрета у Црној Гори.

Знатно се боље стоји с италијанском и четничком документацијом, која уз окупаторско-квислиншку штампу омогућава да се доста рељефно и потпуно сагледа противничка страна, што је од несумњиво великог значаја за сагледавање оквирних услова за рад народноослободилачког покрета. На бази ове документације у Историјском институту СР Црне Горе поникла је опсежна студија Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945. од аутора Радоја Пајовића, која је у припреми за штампу и која ће бити од прворазредног значаја за освјетљавање у предметној теми окупаторско-квислиншког система власти и уопште политике окупатора и квислинга у наведено вријеме. Према томе, излази да је на основу изворне грађе свих фондова и литературе за рад о коме је ријеч могуће добро обрадити само опште оквире и услове и окупаторско-квислиншку власт, док је грађа сасвим недовољна за обраду рада партијске организације и илегалних партизанских група. У таквим условима преостаје само да се за обраду ове стране живота и борбе у Црној Гори, а она чини лице рада, помогнемо литературом и усменим анкетирањем актера народноослободилачког покрета. Разумије се, ради се превасходно о мемоарској литератури, јер сви смо једнаки пред чињеницом недостатка изворне грађе.

На тему НОП-а у Црној Гори о периоду о коме је ријеч већ је прилично доста написано. Поред радова из југословенске проблематике народноослободилачког покрета, нарочито оних који прате живот и борбе Главне оперативне групе НОВЈ на њеном путу из Босне кроз Херцеговину и Црну Гору, посебно њене главне операције на Неретви и Сутјесци, ту су и радови на уже теме из црногорске проблематике НОП-а. Већи број радова са посебним издањем бави се читавим периодом НОБ-е у одређеним ужим или ширим регионима Црне Горе, у оквиру чега је обрађен и период који нас интересује. Од ужих радова са посебним изда-

њем, занимљивих за нашу тему, набројили бисмо следеће: Андријевички срез 1941—1945. Радована Лекића, *Град на Тари Љуба Анђелића, Санџак у НОБ-у* Мирка Ђуковића, *У герили Сава Јоксимовића, Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945.* — *Хронологија догађаја* Зорана Лакића, Радоја Пајовића и Гојка Вукмановића, *Бока Которска и Паштровићи у НОБ-у* Душана Живковића, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941—1945.* Обрада Цицила, *Дурмитор у НОБ и револуцији* Пера Крстајића, *На ратној стази* Радована Вукановића, *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945.* од групе аутора, *Године ратне* Дима Вујовића, *Никшићки НОП одред* Гојка Миљанића, *Никшић у свјетлости прославе педесетогодишњице СКЈ* Гојка Килибарде, *Трећа ударна дивизија* Радована Вукановића и др. У Историјском институту СР Црне Горе написан је као научна студија рад о народноослободилачком покрету на подручју Ловћенског НОП одреда, који је у припреми за штампу, у коме је на скоро 100 куцаних страна обрађен период који нас интересује. Значајни су као својеврсни извори и ратни дневници: *Записано у рату* Сава Брковића, *Ратни дневник II* Јанка Лопичића, *Црвени гасови* Љуба Анђелића, *Живи записници* Јова Михаљевића и *У вртлогу* млека Милосаве Максимовић.

Поред поменутих, од интереса су и мањи радови мемоарског карактера објављени у зборницима сјећања: *Устанак народа Југославије 1941*, до сада изашло 6 књига, *40 година*, 7 књига, *Сутјеска*, 5 књига, *Неретва* 3 књиге, као и у другим публикацијама. На прилично широк одзив аутора из Црне Горе наишла је акција Војноиздавачког завода „Војно дело“ из Београда за Зборник сећања на 1942. годину. Преко 100 радова црногорских аутора, од којих се добра половина односи на тзв. илегални период НОП-а, написано је за овај зборник, који је у припреми за штампу.

Међутим, све је то ипак недовољно за обраду наше теме. Проблем је и у томе што та сјећања обично пишу исти аутори и што је због тога остао необрађен или врло мало обрађен велики дио територије Црне Горе.

Увиђајући велику потребу за писањем сјећања на период о коме је ријеч, Савез удружења бораца НОР-а Црне Горе покренуо је прије годину дана акцију за проналажење и ангажовање аутора за један зборник сјећања, који је мислио да припреми као свој прилог проучавању историје назначеног периода и, истовремено, као издање поводом јубилеја који су у току ових година. У том циљу образовао је и Редакцију, која је успоставила контакте и постигла договор са око 40 актера народноослободилачког покрета да дају прилоге за поменути зборник, између осталих са готово свим преживјелим члановима покрајинских руководства и секретарима свих окружних комитета КПЈ, јер су сви живи. Међутим, са реализацијом ове замисли иде доста споро. До сада је своје прилоге послало свега пет аутора. Познато ми

је да радове пише још један број другова, и да ће их вјерсватно убрзо послати. Надајмо се да ће то урадити и сви остали, или бар већина њих, у ком случају бисмо се приближили могућности за писање аналитичког рада на нашу тему.

Размишљајући о концепцији рада и о проблемима које је најтеже ријешити, дошао сам до закључка да путем истраживања треба доћи до сазнања која ће дати одговоре на сљедећа питања:

1. — Ближе установити ко је све и како одређивао људе за рад у позадини. Имам утисак да је у том погледу било прилично нереди. Нијесу јасне све чињенице чак ни у вези с именовањем и конституисањем Покрајинског комитета. Тако, организациони секретар ПК све до маја 1943. године био је Јагош Ускоковић. Међутим, у неким написима као организациони секретар помиње се Вељко Мићуновић. Рекао бих овдје да је Вељко Мићуновић прочитао један мој већи рад у коме га на једноме мјесту помињем у наведеној функцији, и мада ми је дао веома добре и опширне примједбе на преко 40 куцаних страна, у вези с овим није дао никакву напомену. Из разговора са другом Ускоковићем користићу се, без његове посебне дозволе, његовом претпоставком да можда није искључено да су обојица именовани за организационог секретара ПК, један од стране једног а други од стране другог делегата ЦК. Такву случајност они двојица нијесу имали прилике да евентуално установе у назначено вријеме, јер се нијесу ниједнапут састали. Узимам слободу да изнесем још један податак из разговора са другом Ускоковићем; он није знао да је Блажо Јовановић члан Покрајинског комитета све до октобра 1942. године, када је Јовановић из Босне дошао у Црну Гору на свом путу за Албанију. Ови подаци доста говоре о конфузној ситуацији крајем прољећа 1942. године и о условима и могућностима рада Покрајинског комитета.

2. — Било би добро установити тачан број илгалаца, чак до личних имена свакојег појединачно, без обзира како је који остао у позадини: по одлуци Партије, на своју руку или сл., јер то није нарочито битно. Међутим, ово је тешко установити. На жалост, ни многи писци сјећања не наводе имена свих илгалаца, понекад ни кад пишу о територији само једне општине. Још више би било потребно регистровати и обрадити све случајеве погибије или падања у ропство илгалаца. На тај начин би се установило колико су тачни глобални подаци из сачуваних докумената да је илгалаца у Црној Гори средином 1942. године било око 700 и да је од њих на илгалном раду за НОП погинуло и заробљено преко 300.

3. — Иако је стање свуда било тешко, ипак је било негдје више а негдје мање тешко. Потребно би било утврдити гдје је како било и зашто је тако било. Тако је, на примјер, познато да је најтеже било у Црмници, Грахову и Колашину. Навешћу са-

мо ова три мјеста, иако можда има још сличних. Није ли то, и у коликој мјери, можда у вези са ликвидацијама из 1941/42. године, које су биле најбројније у овим мјестима, или за то постоје и неки други, јачи разлози. Занимљиво је, на примјер, да је у пљеваљском срезу, гдје није било ликвидација, стање било најсношљивије. У колико се реалније установи тежина ситуације у појединим крајевима у толико ће лакше бити установити шта је сте а шта није било у моћи илегалца. Понекад се за неке илегалне групе или појединце каже да су се забили по пећинама и да нијесу скоро ништа радили, а можда је ситуација на њиховим теренима била таква да нијесу могли паметније ништа урадити, сем да погину. На другој страни други истичу своје успјехе, иако то може бити резултат повољнијих услова, а не бољег квалитета кадрова него у првом случају. Све би то требало издиференцирати и утврдити, иако је то ђаволски тешко.

4. — Чини ми се да би се, са становишта релативне организованости и повезаности у раду, територија Црне Горе, грубо узев, могла подијелити на четири рејона, који се поклапају са територијама окружних комитета и који су представљали цјелине за себе, без чвршће везе са центром. Било би потребно с тим у вези сагледати изближе активност Покрајинског комитета, нарочито оног првог, до маја 1943. године, јер се све ове опаске највише односе на вријеме његовог функционисања. Касније је ситуација била повољнија и за нас данас јаснија. Познато је да је радијус кретања четворице чланова првог ПК био углавном Пипери — Жупа никшићка, а да је пети био на терену ОК Цетиње, и да се тај Покрајински комитет као форум није никад састао. Надамо се да преживјели чланови овог ПК неће пропустити прилику да кажу нешто о свом раду у овом периоду и да неће изоставити ни најмању активност, јер таквих података не може бити премного. Разумије се, у оваквој ретроспективи треба сагледати и рад окружних комитета и њихове везе са нижим рукавствима и организацијама, јер је и тамо било разноликости.

5. — Иако сматрамо да не треба формалистички гледати на рад илегалца-комуниста кроз одржавање партијских састанака и сличне форме, јер је њихов основни задатак био политички рад у народу, ипак мислимо да треба бар приближно установити организационо стање партијске организације. Сигурно је да у појединим рејонима комунисти нијесу живјели уобичајеним партијским животом на дуже или краће вријеме. Додуше, ни вријеме није било уобичајено, али ипак треба изближе сагледати гдје је, кад и зашто то било тако. О СКОЈ-у нема готово никаквих података. Немам наде да ће се у том погледу нешто више постићи.

6. — Треба објаснити феномен, ја бих га тако назвао, Васојевића. Зашто је у Васојевићима, тачније: у беранском и андријевичком срезу, стање било понајбоље, можда боље него у било којем другом ширем рејону Црне Горе, кад знамо да су Ва-

сојевићи били центар и жариште четничког покрета у Црној Гори. Нијесам изближе упознат колико је људи тамо ликвидирано у 1941/42. години, али знам да је била велика повика на тамошње руководство што није извршило одређене ликвидације и са сјекло пету колону прије него је осилила. Исто тако знам да су васојевићи комунисти у 1943. години побили велики број крупних четничких функционера без много муке и са широким политичким прихватањем од стране народа. Нијесу ли они боље погодили вријеме и ред ликвидације, него неки други. Ја ово не тврдим, већ се само питам. Сигурно је само једно: ни једна друга партизанска средина није успјела да у оним условима формира и одржи за тако дуго вријеме ни партизански вод, а камоли батаљон какав је био Андријевичко-берански.

7. — Као што смо раније рекли, на савјетовању ПК из августа 1943. године донесени су закључци, у којима је сасвим црно приказан рад партијске организације из времена када је секретар ПК био Радоје Дакић — Брко. Иако је Централни комитет касније одбацио тај докуменат као необјективан, за историчара он не може бити анулиран. Можда у њему ипак има нешто тачно, а ако нема — онда како је могао настати. Према неким усменим информацијама, не знам колико су тачне, главни аутор овакве оцјене о стању у Црној Гори у назначеном периоду био је Иван Милутиновић. Са таквом оцјеном сложио се тадашњи секретар Покрајинског комитета Блажо Јовановић, а, углавном, иако можда само из дисциплине, и остали чланови Покрајинског комитета и присутни другови, изузев Радоја Дакића, који је једини од ранијег покрајинског руководства остао у новом Покрајинском комитету и на кога се изречена критика највише односила. Остали чланови ранијег Покрајинског комитета, на које се ова критика такође односила, нијесу присуствовали савјетовању. Неки од њих су се са тада донесеним закључцима упознали тек у 1970. години. Но, ни све партијске организације нијесу упознате са закључцима савјетовања. Андрија Мугоша, који је био задужен да са њима упозна ОК Цетиње, једноставно их је прећутао. Из тога, као и на основу још неких индикација, види се колико су били нереални и наметнути. Мислим да је већ и оволико набачених опсервација о овом случају занимљив материјал за историчара. Овај, као и неки други случајеви из НОБ-а, па и из каснијег времена, можда и ранијег, наводе на одређена размишљања. Није ли овдје уткано нешто из ранијег односа и раније свијести, или је нешто можда у вези с менталитетом Црногораца. У Црној Гори се смјене не доживљавају глатко. Кад је ријеч о НОБ-и, прва смјена извршена је у прољеће 1942. године. Покрајински комитет, састављен претежно од интелектуалаца је смијењен на доста драстичан начин, уз једно „отворено писмо“ црногорским комунистима. То је морало оставити доста тежак утисак на оне којих се тицало. Нови Покрајински комитет је био

састављен претежно од радника и можда нешто мање афирмисаних комуниста. Поновна, трећа смјена значила је афирмацију углавном трећих лица, али и неких старих ауторитета у Партији.

8. — Историчари се често сретају са проблемом терминологије. Да ли усвојити категорије прихваћене или дате у вријеме о којем се пише, или тим категоријама дати друге, можда адекватније називе. У случају теме о којој говоримо нијесам начисто колико је адекватан назив „илегалац“. Можда је бољи назив „герилац“ и „герила“. Расправа или сугестија у том смислу не би била сувишна.

9. — На крају, дао бих једну сугестију, о којој би, по моме мишљењу ваљало размислити. У послјератном периоду, а нарочито у новије вријеме, поводом разних јубилеја, везаних за историју радничког покрета и социјалистичке револуције, обичавамо одржавање научних скупова као својеврсних доприноса проучавању наше најновије историје. С обзиром на проблеме о којима сам управо говорио, сматрам да би одржавање једног научног скупа на тему Историја НОП-а у Црној Гори од средине 1942. до капитулације Италије 8. септембра 1943, било са научног становишта врло потребно и цјелисходно, можда више него за било коју другу тему из историје НОП-а Црне Горе. Поред научних радника, на таквом скупу узели би учешће и преживјели актери народноослободилачког покрета из тог периода. Ангажовање многих актера НОП-а на писању прилога за Зборник сјећања на 1942/43. годину у Црној Гори, о чему је било ријечи, само би допринијело да такав скуп још боље успије. По моме мишљењу, на скуп би требало позвати широки круг актера НОБ-е из назначеног периода, да свака бивша општина буде заступљена бар по једним човјеком, а учешће на скупу у принципу не би требало везати за обавезу да сваки учесник припреми саопштење, јер би то вјероватно било компензирано дискусијом, којој на скупу треба дати што више простора. Научни скуп, за који пледирам, могао би се одржати током јесени 1972, или најдаље до прољећа 1973. године, тј. у вријеме тридесетогодишњице догађаја о којима би се расправљало.

Надам се да ће Историјски институт СР Црне Горе и остали заинтересовани фактори на вријеме размотрити потребу и могућност одржавања предложеног научног скупа и благовремено га и ваљано припремити.